

پنجابی خاکہ نگاری وچ طنز و مزاح

SATIRE AND HUMOR IN PAKISTANI PUNJABI CHARACTER SKETCHES

صبا خان

پی ایچ ڈی ریسرچ اسکالر (پنجابی)، انسٹیٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور
ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق

پروفیسر (پنجابی)، انسٹیٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

Saba Khan

PhD Research Scholar (Punjabi), Institute of Punjabi and Cultural Studies
University of the Punjab, Lahore
khansabalhr@gmail.com

Dr. Zaheer Ahmad Shafiq

Professor of Punjabi, Institute of Punjabi and Cultural Studies
University of the Punjab, Lahore

Abstract:

The tradition of character sketches in literature originated in Greece. It started with Geoffrey Chaucer in English, and in Urdu literature, Mirza Farhatullah Baig started this tradition. Punjabi literature started in 1960 with Gorbaksh Singh and Balwant Gorki. In the Punjabi character too sketches tradition, famous authors are Rafiq Dogar, Anwar Ali, Ghulam Hussain Sajid, Dr. Younis Butt, Rahi Gapol, Dr. Amjad Ali Bhatti, and Sultan Kharolvi, etc. are famous names. There is a deep mellowness in these authors' character sketches. In these sketches, different aspects of several personalities have been discussed satirically. In this article, different types of satirical elements in these sketches have been presented with examples.

خاکہ نگاری دی روایت بہت پرانی ہے۔ خاکہ انگریزی شبد Sketch دا مترادف ہے۔ جیہدے معنی کچا نقشہ، ٹھانچہ یا لکیراں دی مدد نال بنائی گئی تصویر ہے۔ پر ادبی اصطلاح وچ ایہدے توں مراد اوہ لکھت اے جیہڑی مختصر طور تے کسے بندے دے نقشے، عاداتاں، طور طریقے سدھے ساوے ڈھنگ نال بیان کرے۔ علمی طور تے خاکے دا مڈھ دوجی قبل مسیح وچ یونان توں بچھیا ہے:

”جھٹوں تیکر خاکہ نگاری دی روایت دی گل ہے۔ افلاطون دے کول کئی شخصیات دے کرداری خاکیاں دے جھلکارے ملدے نیں۔ افلاطون اپنی درس گاہ اندر ایس دی تعلیم دیندا سی۔ اوس دے خاص شاگرداں وچوں ارسطو تے تھیوفراس (Theophrastus) قابل ذکر نیں۔“ (۱)

انگریزی ادب وچ خاکہ نگاری دا مڈھ چاسر (۱۳۳۴-۱۴۰۰) دی مشہور لکھت Canterbury Tales توں ہوندا ہے۔ کرداری خایاں دے حوالے نال انگریزی ادب وچ پہلا مجموعہ Character of virtues and vices وچ چھپیا۔ جیہدے لکھاری Joseph Hall نیں۔ ڈاکٹر صابرہ سعید ایہدے بارے لکھدیاں نیں:

”Joseph Hall کردار کے معنی و مفہوم سے پوری طرح باخبر تھا۔ لیکن اس کے خاکوں میں مشاہدہ کی کمی کا احساس ہوتا ہے۔ دوسری بات اس کے خاکے تھیوفراس کے خاکوں سے زیادہ طویل ہیں۔ خاکوں میں ظرافت کی کمی محسوس ہوتی ہے اور نیک شخصیات کے خاکوں میں لب و لہجہ انتہائی شگفتہ اور نرم ہے۔ اس بات کا احتمال ہے کہ اس نے Theophrastus کی کتاب کے خاص ایڈیشن "Isaak Carabon" سے استفادہ کیا ہو گا جو ۱۵۹۲ء میں شائع ہوئی تھی۔“ (۲)

ایہدے توں بعد Sir Thomas Overbury دی خاکیاں دی کتاب "Character or wily Description of the properties an sudry persons" ۱۶۱۴ء وچ چھاپے چڑھی۔ انج آکھیا جاسکدا ہے۔ انگریزی ادب وچ خاکہ نگاری تے بہت کم ہو رہیا سی۔ ۱۶۲۸ء وچ Jhone Earler مجموعہ "Microcosmo Graphy" سامنے آیا۔ ایسے دور وچ ای "Sir Milede Mont Pensiei" خاکے نگاری تے کتاب "Diverse Portraits" لکھی۔

انہویں صدی وچ چارلس لیب خاکہ نگاری دے حوالے نال بڑا مشہور سی۔ ایہدیاں دو کتاباں Last Essays of Elie تے Essay of Elie خاکہ نگاری وچ سلاہن یوگ نیں۔ ایسے دور دا اک ہور خاکہ نگار W.H.Husdon Cuning Lane دے سفرنامیاں دے مجموعے "The Witness" وچ خاکیاں دے بڑے سوہنے نمونے لکھدے نیں:

”ویہویں صدی وچ سوانح عمری تے شخصیت نگاری نے اک نواں موڑ لیا۔ اوس سے ۱۹۱۸ء وچ Lytton

Strachey دے سوا خاکیاں دا مجموعہ "Eminent Victorians" چھاپے چڑھیا۔“ (۳)

اردو وچ خاکہ نگاری مرزا فرحت اللہ بیگ نے ۱۹۳۷ء-۱۸۸۳ء وچ شروع کیتی۔ اوہناں ”نذیر احمد دی کہانی۔ کچھ ان کی کچھ میری زبانی“ لکھی۔ ایہناں توں بعد وڈا ناں ”مولوی عبدالحق“ دا اے۔ ۱۹۳۹ء وچ چراغ حسن حسرت ہوراں دے خاکیاں دا پراگا ”مردم دیدہ“ چھاپے چڑھیا۔ انج اردو وچ وی خاکیاں تے کم اگے ودھدا چلدا گیا۔ ۱۹۴۲ء وچ رشید احمد صدیقی دا خاکیاں دا مجموعہ ”کنجہائے گرنامیہ“ چھاپے چڑھیا۔ انج اردو وچ خاکہ نگاری دا سلسلہ ودھدا چلا گیا۔ پاکستانی اردو ادب وچ سعادت حسن منٹو پاکستان ادب دا پہلا خاکہ نگار منیا جاندا اے۔ پنجابی نثری ادب وچ خاکہ نگاری دی گل کرینے ایہہ سکے آں ایہہ ودھیر پرانی نہیں اے۔ ۱۹۶۰ء وچ پنجابی وچ خاکے نگاری دا کم شروع ہويا۔ ایس توں پہلاں کجھ پھنکل مہاندرے پنجابی خاکہ نگاری وچ مڈھلی حیثیت رکھدے نیں۔ جیہناں وچ گورنر بخش سنگھ ہوراں دی ”آپ بیتی“ میریاں اُجھل یاداں“ وچ ”میری دادی“ تے ”نانی“ ورگے مہاندرے ملدے نیں۔ مہاندرے بارے گورچرن سنگھ ہوریں لکھدے نیں:

”مہاندرے دی دکھری بُتر دے تے ایہدا مڈھ ۱۹۶۰ء وچ بھجیا۔ جدوں بلونت گارگی ہوراں اپنی کتاب ”نم

دے پتے“ چھاپی جہدے وچ اوہناں اپنے سمکالی لکھاریاں دے قلمی خاکے اُلکے نیں۔ ایہدے مگروں اوہناں

ایسے سبندھ وچ ہور لکھتاں ”مُرمے والی اکھ“ تے ”کوریاں والا سپ“ دے سرناویں ہیٹھ رچیاں۔“ (۴)

پنجابی ادب وچ مہاندرے دیاں جیہڑیاں کتاباں لکھیاں گئیاں اوہ ایہہ نیں:

۱۔ بلونت گارگی: نم دے پتے، مُرمے والی اکھ، کوڈیا والا سپ

۲۔ کلیر سنگھ کانگ: بدلاں دے رنگ، پتھر لیکاں، پکیاں اٹاں

۳۔ جیت سنگھ سیمل: مترا ساڈے سائے

۴۔ بھگونت سنگھ: شناختی پریڈ

۵۔ کرن جیت سنگھ: قلم دی اکھ

۶۔ فیاض حسین قاصر فریدی: جوان تاں ڈکھ

۷۔ انیس شاہ جیلانی: مہانڈرا دیکھنس

۸۔ رفیق ڈوگر: کالے فرشتے

۹۔ غلام حسین ساجد: مہاندرے

۱۰۔ سلطان کھاروی: کھ مورتاں“ (۵)

پاکستانی پنجابی ادب وچ خاکہ نگاری دی پہلی کتاب رفیق ڈوگر دی کالے فرشتے اے۔ خاکہ نگاری ادب دی اچھی صنف اے جیہدے وچ کسے بندے دے خلیے و عاداتاں، روایاں نوں اکھراں راہیں انج بیا نیا جاندا اے جے شخصیت تری پھردی تصویر ساڈے سائے آؤندی اے۔ طنز و مزاح دے حوالے نال گل کرینے خاکہ نگاری دا اہم موضوع اے۔ موجودہ دور وچ ادبی سطح تے ایہنوں دو خانیاں وچ ونڈیا اے (۱) سنجیدہ خاکے (۲) مزاحیہ خاکے۔ اوہناں دوہاں قسماں وچ سانوں طنز تے مزاح دیاں ونگیاں اگڑویاں ملدیاں نیں۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید لکھدے نیں:

”اول الذکر وچ لکھن والا آپنے ممدوح دے حوالے نال بیتی برٹی نیں لیندا تے کھل نہیں کھیڈدا جدکہ

موخر الذکر وچ شگفتہ نگاری تے فقرے بازی ای خاکے دی اصل جان ہوندى اے۔“ (۶)

قیام پاکستان توں بعد ویکھیا جائے تے ابتدائی طور تے طنزیہ تے مزاحیہ مضمونوں تے کہانیاں دیاں کتاباں راہیں ایس صنف دا مڈھلا سراغ ملدا اے۔ پھٹکل نثر دے حوالے نال سانوں نثری ادب دے حوالے نال جیہڑے سراغ لہدے نے اوہ انور علی دی کتاب ”کالیاں اٹاں کالے روڑ“ وچ اک ”اسلم“ تے دوجا ”ہمزاد“ اے۔ جہناں وچ اسانوں طنز و مزاح دے سوکھے رنگ و کھالی دیندے نیں۔ ارشد میر ہوراں دی کتاب ”چوہنہراں“ جیہڑی ۱۹۷۵ء وچ چھپی۔ ایہدے اندر دو خاکے اجیہے نیں اک ”چاچا نورا“ تے دوجا ”پروہنے“ ایہناں وچ مزاح دی چاشنی گٹ گٹ کے بھری ہوئی اے تے طنز ترکھویں انداز وچ شامل کیتا گیا اے۔ ”پروہنے“ بارے گل کریئے تے ایہدے اندر مزاح دیاں ونگیاں و کھالی دیندیاں نیں۔ جیویں:

”جوائی بھائی بعض ویلے اپنی ٹہل سیوا کران یاں اگے کچھے یاراں بیلیاں نوں اپنی ٹوہر وکھان لئی سوہرا گھر وکھاندائے اوہناں دی آوٹی اُتے سوہرے ہوری بھانویں بے دریغ خرچ کر دے نیں۔ کیوں جے اجیہا جوائی تے ودھے شہابی پھیرا ٹورا پاندا اے۔ ایس لئی ایہدی دلوں وجہوں خاطر کیمتی جاندی اے۔“ (۷)

ایتھے اک ہور طرح دے پروہنیاں دا ذکر وی کیتا گیا اے جیہڑے مذہب دا بانا پا کے لوکاں دا ایمان خراب کردے نیں:

”پروہنیاں دی اک قسم مولوی پنڈت تے پادری وی نیں۔ جیہڑے خدائی پروہنے بن کے آؤندے نیں۔

ایہناں سب دیاں پنچے گھبو وچ ہندیاں نیں۔“ (۸)

ارشد میر دے ایہدا خاکیاں وچ طنز تے مزاح سوہنے رنگ نال وکھائی دیندا اے۔ ”ڈاکٹر محمد یونس بٹ“ ہوراں دی کتاب ”ٹو ٹو میں میں“ دو خاکے ”چاچا چک چک“ تے ”بابا بہشتی“ مزاحیہ خاکیاں دے نمونے ہن۔ ”رائی گول“ دی کتاب ”مٹھرے تیر“ جیہڑی ۱۹۹۲ء وچ ایہدے اندر فیاض حسین قاصر فریدی دا خاکہ پیش کیتا گیا اے۔ ”امجد علی بھٹی“ ہوراں دی کتاب ”اکھر اکھر موتی“ ۲۰۰۲ء وچ چھاپے چڑھی۔ ایہدے وچ پنج خاکے بھرے نیں۔ ایہہ زندہ کرداراں دے خاکے نیں۔ پڑھن ہار ایس نوں پڑھدیاں ہویاں اپنا ہانسا روک نہیں سکدا۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ایس کتاب لئی لکھدے نیں:

”اوہناں ساری زندگی کسے کولوں اُدھار نہیں منگیا۔ سوا میرے... میرے کولوں اُدھار منگن دی وجہ ایہہ دے

کہ اوہناں ایہہ واپس نہیں کرنا ہندا۔“ (۹)

ڈاکٹر انعام الحق جاوید خاکے دیاں دو قسماں دسدے نیں:

۱۔ سنجیدہ خاکے

۲۔ مزاحیہ خاکے

پاکستانی پنجابی خاکیاں وچ طنز تے مزاح دے حوالے نال گل کریئے تاں ”کالے فرشتے“ پاکستانی پنجابی ادب وچ خاکہ نگاری دی پہلی کتاب اے۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوریں وی ”پنجابی ادب دے ارتقا“ وچ ایس کتاب نوں خاکہ نگاری دی پہلی کتاب آکھدے نیں۔ ایس کتاب دے گل ۱۵۵ صفحے نیں۔ ایہہ کتاب ۱۹۸۷ء وچ سنگ میل پبلی کیشنز چوک اردو بازار لاہور توں چھاپے چڑھی۔ ایہدے وچ سٹھ خاکے پیش کیتے گئے نیں۔ طنز و مزاح دیاں کئی ونگیاں اسانوں ایہناں وکھالی دیندیاں نیں۔

”میاں سیہان“ ایس خاکے وچ خاکہ نگار نے ”میاں سیہان“ ہوراں دا خاکہ بنایا اے۔ جیہں دا اصل نال محمد حسین بخش سی۔ پہلے لکھاری نے ”میاں سیہان“ دے پنڈ بارے گل شروع کتی فیر اوس پنڈ دے رہن والے سوجھواناں دیاں مچھاں بارے گل کرے بہت سوہنے ڈھنگ نال طنزیہ نے مزاحیہ صورت حال پیدا کیتی اے۔ ایس توں اڈ اوہ وڈیاں وڈیاں گالاں کڈھدے سن۔ یسئیں ہوراں دا اک دلچسپ کردار سی تے پنڈ دے لوک وی بڑے دلچسپ سن۔ اوہناں دے مہاندردے بارے گل کردے ہوئے لکھدے نیں۔ جیویں:

”اوہناں دیاں دا داڑھیاں دیاں ساریاں مسلمہ تے بین الاقوامی حدوں توں وی اگے ودھ کے کتناں نال کھیندیاں ہویاں مچھاں آج دے کسے منڈے دے موڈیاں اُتے رکھ دیاں جان تے اوہنوں چک پے جاوے۔“ (۱۰)

ایس تھان تے لکھاری نے پھلڑ پین دا سہارا لیا اے، جس نوں اسی مسخرہ پن آکھ سکے آں۔ یئیں ہوریں تے چودھری دے وچکار ہون والی گل گھت بڑی چوبھویں تے مزاح نال بھروی ہوئی سی جدوں چودھری اپنی جُتی لین آؤندا اے جیہڑی یئیں ہوراں نے اے تیکر بنائی نہیں سی۔ ایسے ویلے اوہناں دواں دے وچکار ہون والی گل گھت وچ طنز تے مزاح دے تیر کجھ انج چلے۔ اوہدی وگی ویکھو:

”چوہدري صاحب ايہہ دپہندے پئے او۔ چوہدري نے سمجھيا يئیں ہوریں اوہناں دے رعب تھلے آگئے نیں۔ یئیں ہوراں نہایت آرام نال اوہناں نوں دکھا دکھا کے جُتی دا اک اک توپار مبی نال کٹ دتا تے چوہدري صاحب دے دادے دا ناں لے کے اوہناں نوں دسیا پئی ویاہ اُتے تے نہیں، ایہہ جُتی ہُن اوہناں دیاں شمتاں اتے ای تئیں پاسکو گے۔“ (۱۱)

یئیں دا کردار اجیہا کردار سی کہ اوہدے جی وچ جو آؤندا اوہ آکھ دیندا کئی خوف نہیں سی رکھدا جدوں چوہدري نے اپنی وٹ توں لکھن توں روکيا تاں چوہدري نوں اوہدے پیو دا ناں لے کے پچھیا تے آکھیا:

”بے وٹاں اوہدیاں سن تے ایتھے کیوں چھڈ گیا اے۔ ایہناں ماواں نوں اپنے نال قبریں وچ کیوں نہیں لے گیا۔“ (۱۲)

لکھاری نے بڑے سوہنے ڈھنگ نال مزاح دیاں وکھریاں صورتاں نوں ایس خاکے وچ شامل کیتا اے۔ ایتھے طنزیہ مزاح دی سوہنی صورت وکھائی دیندی اے۔ دوہے خاکے ”چھڑے مارثم صفا جنگ“ ایس خاکے وچ مولوی چھڑے مار وڈی پیہ رالی دی مسیت وچ امامت کراؤندے سن۔ ایس مولوی دا ”چھڑا“ اوہدی وکھری پچھان بن گیا سی۔ لکھاری ایدھے بارے لکھدا اے:

”مانے دی بزرگ مجلس دے ارکان اللہ نوں تھوڑا تے مولوی چھڑے مار نوں بہتا یاد کردے۔“ (۱۳)

ایس خاکے وچ مولوی ہوراں نوں نئے نئے ترکھویں طنز دا نشانہ بنایا گیا اے۔ تھان تھان تے طنز تے مزاح دے وکھڑے نمونے وکھائی دیندے نیں۔ مولوی تے مہر دو اجیہے کردار سی جیہاں دی آپس وچ نہیں سی بندی۔ لکھاری نے مہر ہوراں بارے وی بڑے سوہنے انداز نال لکھیا اے۔ جیویں:

”مہر ہوراں نوں اللہ میاں نے مولوی ہوراں ورگا لمان چوڑا قد کاٹھ وی نہیں سی دتا۔ اوہ بڑے نرم و نازک سن دھوتی ہوئی سیال دی مولی ورگے لے پتلے تے چپڑے۔“ (۱۴)

ایس خاکے وچ مہاندے بیان کردے ہوئے مزاح دا ودھیرا ورتارا کیتا اے۔ طنزیہ تے مزاحیہ تیراں نال پاتراں نوں کھول کھول کے بیان کیتا گیا اے۔ ایتھے مضحک کردار نگاری توں کم لیا گیا اے۔

”پچھیاں دا جوڑا“ اوہناں دا تیجا خاکہ ایہہ خاکہ دو پچھیاں اک دا ناں بڈھاں تے دوجی دا ناں ”روڑاں“ سی۔ ایہناں دا جوڑا بڑا مشہور سی۔ ایس خاکہ وچ طنز و مزاح دے نال دکھ دا عنصر وی اگڑواں اے کیوں دویں بہناں بیوا ہویاں سن۔ لکھاری نے ایس دکھ وچ وی مزاح دے کجھ نوں نظر انداز نہیں کیتا:

”مانے دی کثیر الخیال آبادی دا جیہڑیاں دوچار گلاں اُتے مکمل اتفاق سی۔ اوہناں وچوں اک ایہہ سی پئی پھنچھی
بڈھاں کولوں موت دا فرشتہ وی ڈردا اے نہیں تے اوہ کدے دا پھنچھی ”روڑاں“ ہوراں نوں جنت وچ پہنچا
چکيا ہوندا۔“ (۱۵)

اوہناں دونوں دے مزاج وچ سختی سی۔ اوہناں نوں مرے ہوئے کئی درہے لنگھ گئے سی پر فیر وی کوئی جرت نہیں سی کردار:
”میہ پتہ اے پئی اوہ کیڑے ویلے قبریں وچوں نکل کے اوہدی راہ ڈک کے بچھ لین پئی اوہنوں اوہنوں
دی لنگھن دی جرات کیویں ہوئی اے۔“ (۱۶)

ایس تھادیں لکھاری نے ٹھٹھول تے طنزیہ مزاج توں کم لیا اے۔ ”چوہدری نذیر احمد“ اک سکول دے دو ماسٹر اں دا خاکہ اے۔ ایس خاکے وچ
وی سانوں طنز و مزاج دیاں کئی ونگیاں لہجھ دیاں نیں۔ سکول دے دو ماسٹر اک نور الہی تے دو بے نذیر احمد سن۔ لکھاری نے بڑے سٹکھے ڈھنگ نال ایہناں
پاتراں نوں بیان کیتا اے۔ جیویں:

”سردار نورالہی ہوراں دی شکل و صورت انگریزی دے حرف ڈی وانگوں سی۔ چوہدری نذیر ہوریں دور توں
انگریزی دے حرف آئی وانگ لگدے سن۔ اک موٹا تازہ تے دو جا پتلا تے باسی۔“ (۱۷)

لکھاری نے ایس تھادیں طنز تے مزاج دوواں نوں اکھ تھادیں ورتیا اے۔ ایہھے طنزیہ مزاج تے لطیف مزاج دیاں صورتاں وکھائی دتیاں گئیاں
نیں۔ ”بھادویہلا“ اس کتاب دا آخر لاکھ اے۔ اک جیہے کردار دا مہاندرا بیان کیتا گیا اے جس دا ناں ”بھاگا ما“ سی۔ اوہ پنج ٹیم دی نماز پڑھدا سی۔ اوہ گلاں
تے گالاں دویں بہت کدھدا سی۔ اوہ وہابیاں نوں سارے مولویاں نالو بہتیاں گلاں کدھدا کہ کسے ہور دے کجھ آکھن دی نوبت نہیں سی آؤندی۔ طنز تے
مزاج دے حوالے نال ایس خاکے وچ کئی ونگیاں وکھائی دیندیاں نیں۔ جیویں:

”تکبے دے وڈے منجے دے آن گھڑت پاویاں ورگیاں موٹیاں موٹیاں لٹاں۔ ہاتھی ورگے کھلے ڈلھے پیر تندور
ورگا گول مٹول ڈھڈباہر لے ورگی دھون۔ کچھ کسے ورگا سر بل بتوری ورگا تک، چام چڑک ورگیاں اکھاں تے
کتے ورگی ٹریلی آواز۔“ (۱۸)

ایس خاکے وچ طنز تے مزاج دیاں ساریاں قسماں دا ورتارا کیتا گیا اے۔ جہناں دارنگ اگڑ کے سامنے آؤندا اے۔ اوہ ہزل، پھکڑ، چھبتی تے
طنزیہ مزاج اے۔ لکھاری نے مہاندرا الیکدے ہوئے طنز تے مزاج دا گھیرا کھلا رکھیا اے۔ ”مہاندرا“ غلام حسین ساجد ہوراں دے خاکیاں دی کتاب
اے۔ ایہہ ۱۹۹۷ء وچ ”پاکستان پبلیشنگ ایڈیٹری بورڈ لاہور توں چھاپے چڑھی۔ ایس کتاب نوں پڑھ کے ایس گل دا گوئیڈ لایا جا سکدا اے کہ ایہہ خاکے لکھاری نے
اپنے بیلیاں تے سکالیاں دے شخصی خاکے نیں۔ ایس کتاب وچ کل ۱۱ خاکے نیں۔ غلام حسین ساجد ہوراں نے ہر بندے دی شخصیت دیاں خوبیاں نوں
وکھدے ہوئے عنوان تخلیق کیتا اے۔ ایس کتاب دا پہلا خاکہ ”عجیب مستانہ“ اے۔ ایس خاکے وچ غلام حسین ساجد ہوراں اک اجیہے بندے دا خاکہ بیان
کیتا اے، جس دا ناں مستان علی اے۔ ایس دی شخصیت بارے لوکاں نوں بہت گھٹ علم سی۔ طنز و مزاج دے حوالے نال بے اصل ناں غلام حیدر سی۔ کہیا
جاندا اے اوہ اک شاعر وی سی۔ طنز و مزاج دے حوالے نال بے گل کیتی جاوے ایس خاکے وچ کجھ اجیہیاں ونگیاں لہجھ دیاں نیں۔ غلام حسین ساجد
ہوراں دا مستان علی نال بہت گورھا یارانہ ہو گیا۔ آکھدے نیں اک دیہاڑے میں تے اوہ، اوہدے لئی ”ساوی“ پئے لہجھ دے ساں۔ اسیں موٹر سائیکل تے
سارا لہور گاہ چھڈیا پر ساوی نہ لہجھ۔ کسے دیا پئی لٹن روڈ تے جناز گاہ دے نیڑوں کسے ٹھیکے نوں لہجھ سکدی اے۔ ایہہ ٹھیکا ہک قبر دے سرہاندی نال سی۔
ایس اوتھے آئے تاں اوتھے سچ سچ ساوی موجود سی۔ میں پچھیا:

”مستان علی ایہہ کیہ گل اے۔ ایس طرح دیاں شیواں ہمیشہ مزاراں توں ای لہجھ دیاں نیں؟ آکھن لگا ”ایہہ
شیواں بہت ٹھنڈیاں ہوندیاں نیں۔ ایس پاروں مزاراں دی پھٹیک نہیں جھل سکدیاں۔“ (۱۹)

لکھاری میں ایس تھان تے مضحک مزاح دے حوالے نال گل کیتی اے۔ متان علی دا کردار اجیہی مضحکہ خیز طبیعت دا سی۔ لکھاری دی تے غلام حیدری دی آپہی گل گھت اجیہی انداز وچ ہندی سی۔ انج لگدا سی جیویں آپس وچ مزاح کر رہے ہوں۔ لکھاری اک تھوئیں فیر متان علی نال ساوی بارے گل رہے سی۔ ایس مضحکہ خیز ویلے نوں اوہ انج لکھدے نیں:

”ہک دیہاڑے میں متان علی کولوں بچھیا توں ساوی کیو پیندا ایں؟
آکھن لگا ”ایس پاروں پی ایہ مٹی دامت ہندی اے۔

میں آکھیا۔ مڑ توں سدھی سانویں مٹی ای کیوں نہیں کھا لیندا۔“ (۲۰)

لکھاری میں ایس تھوئیں ٹچر کرن والے انداز وچ گل کیتی اے۔ ایس تھوئیں طنزیہ مزاح دی قسم نوں ورتوں وچ لیاؤندا اے۔ ”چکڑ اے دا شینہ“ ایس کتاب دا دوجا خاکہ اے۔ ایس وچ جس ہستی دا مہاندرا بیان کیتا گیا اے اوہناں دا ناں شاہین ملک سی۔ غلام حسین ساجد تے شاہین ملک ہوراں میں ”ریسرچ ایسوسی ایٹ (پنجابی)“ دی اسامی تے کھٹے کم کیتا۔ ایس خاکے وچ غلام حسین ساجد ہوراں نے بڑے اٹکلے تے مزاحیہ انداز وچ شاہین ملک دی سراپا نگاری بیان کیتی اے، جس وچ مزاح دا پہلو دکھائی دیندا اے۔ لکھاری دا فنکارانہ انداز ظاہر ہوندا اے۔ اوہ لکھدے نیں:

”سوا چھ فٹ قد تے شینہ ورگے پیڈھے تے سچھے بڈ کاٹھ پاروں اوہ ویکھن وچ اپنے زمانے توں کوئی نسلاں پہلاں دا ہک منس جا پیدا آئی۔ کھٹے ڈلھے کتابی چہرے آتے بادام ورگیاں ٹھلھیاں اکھاں ہیٹھ ترکھی کمان وانگ کیا ہویا نک، بھرے بھرے والاں والیاں مچھاں ہتھ دکھدے چٹے رگڑ تے تماکو دی کالک تے دھواکھ چھڈے سن۔ پتلے ہوٹھ جیہڑے پاپ دا بھار چاہ چاہ کے کجھ ہوری وی ترکھے ہو جاؤندے۔“ (۲۱)

ایس خاکے وچ لکھاری نے ہاسا پیدا کرن لئی طنزیہ مزاح تے لطیف مزاح دیاں قسماں نوں ورتوں وچ لیاؤندا اے۔ غلام حسین ساجد ہوراں تے تشبیہ تے استعارہ دی ورتوں کردے ہوئے مہاندرا اُلکیا اے۔ ”پیر جلالی“ وچ غلام حسین ہوراں نے ”سید علی عباس جلاپوری“ ہوراں دا مہاندرا اُلکیا اے۔ جس ویلے غلام حسین ساجد ایم۔ اے پنجابی لئی اورینٹل کالج داخل ہوئے اوتھے پنجابی ڈیپارٹمنٹ وچ انٹرویو والے کمرے وچ نجم حسین سید، محمد آصف خان ہوراں ول تک کے کوئی خوف نہ آیا پر سید علی عباس جلال پوری ول اکھ اٹھی تے خوف آیا۔ ایس کر کے لکھاری نے ایس خاکے دا سرناواں ”پیر جلالی“ رکھیا۔ ایس خاکے وچ طنزیہ کچھ اگڑواں دکھائی دیندا اے۔ غلام حسین ہوریں لکھدے نیں:

”انٹرویو والے کمرے اندر وڑدیاں مینوں نجم دی تاگھ آئی نہ محمد آصف خاں داڈر۔ مینوں تاگھ آئی تاں پروفیسر سید علی عباس جلاپوری نوں ویکھن دی تے ڈر آئی تاں پروفیسر سید علی جلاپوری کولوں تے ہن ورھیاں مگروں میں اوسے پیر نوں ساہنویں کھلوتا۔ اوہنوں بڑ بڑ تکی جاندا ہاموں۔ انج پئی مینوں چیتا وی نہ رہیا پئی مینوں اوہناں ساریاں نوں سلام کرنا چاہیدا اے تے اندر آون دی اجازت وی لینی چاہیدی اے۔“ (۲۲)

”فٹ پاتھیا“ ایہہ خاکہ لکھاری میں نجم حسین سید ہوراں بارے لکھیا گیا اے۔ نجم صاحب نال لکھاری دی ملاقات انٹرویو والے دیہاڑے ہوئی۔ لکھاری دا مزاج شگفتہ اے جس پاروں اوہناں ہر اک دا مہاندرا لکھدے ہویاں طنز تے مزاح دے گھیر نوں جتھے تیکر ہو سکیا ودھایا ای اے۔ اوہناں ہر کردار نوں ویکھدے ہوئے مزاحیہ سرناواں تخلیق کیتا اے۔ ایس ایہہ گل آکھ سکے آں ساجد حسین ہوراں کولوں خاکہ نگاری دا چوکھا فن اے۔ غلام حسین ہوراں اوہناں دا جو خاکہ اُلکیا اُس دی وگی ویکھو:

”نجم دے منہ متھے توں جانو ہون نال اوس سو جھوان دے قد کاٹھ دا ماسہ وی بھال نہیں کر سکدے۔ ویکھن وچ تاں اوہ مدھرتے جیسے قد کاٹھ دا اک عام جیہا باؤ لگدا اے۔ کھٹے نین نقش تے بازاں ورگیاں جھات

مریدیاں اکھاں والی لبے تے چونیاں وانگ متھے توں پٹھے پاسے نوں لہراں مارے سچھاں تے سردے والاں
وچ چاندی دیاں تاراں دا جال تے کٹویں ہوٹھاں اندر لٹکدے چئے دند۔“ (۲۳)

ایس تھاں نے لکھاری نے لطیف مزاح نوں ساہنے رکھدیاں ہونیاں مہاندرا اُلکیا اے۔ ”ست رنگا درویش“ ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں دا خاکہ
اے۔ ایس خاکے وچ لکھاری طاہر تونسوی بارے ایہہ دس پائی اے کہ اوہنے ساری حیاتی کردہ منافقت، لالچ، دھروہ نوں اپنے توں دکھ رکھیا۔ لکھاری
دسدے نہیں پنجھی ورھیاں ا وچ میرے کولوں اوہ صرف ہک واری رُسیا اے۔ اودوں جدوں میں کسے گل تے گرمی کھا کے اوہنوں آکھیا آہی پئی یار دوستاں
وچ کارے اپنی ڈائریکٹری نہ دکھایا کر۔ اوس ایس گل نوں گالھ جانیا تے نس کے کمرے وچوں باہر چلا گیا۔ طاہر تونسوی بڑے جذباتی بندے سن۔ طنز و مزاح
دی گل کرئیے تاں ایس خاکے وچ اجیہیاں ودھیر ونگلیاں لہدیاں نیں۔ جنہاں وچ طنز تے مزاح کٹ کٹ کے بھریا ہوندا اے۔ غلام حسین ساجد ہوریں
لکھدے نیں:

”جے کر علامہ اقبال نوں حیاتی دے بھوئیں اُتے گھلایا ونجے تاں اوہ سبھ توں پہلوں توالاں دا مکو ٹھپسن کیوں
جو اقبال دے اکھی کلام دی ترکھی دھار نوں جتا اوہناں نے اپنی ”راگ غرغراہٹ“ نال پوری قوم دی بے
حسی نے وی نہ مسمایا۔ ایویں ای جے کر مینوں مسعود حسن رضوی ادیب نوں ہک واری فیئر سرجن دا موقع
دتا ونجے تاں میں اوہدی سزا ”طاہر تونسوی فن و شخصیت“ دے موضوع تے ڈی لٹ کرن دی کھیچل
رکھساں۔“ (۲۴)

ایس تھاویں لکھاری نے مسخرہ پن تے طنزیہ مزاح کولوں کم لیا اے۔ لکھاری طاہر تونسوی دی فن شخصیت تے ڈی لٹ دی ڈگری کروان نوں
اک طنزیہ معنی وچ لیندے نیں اک اوکھا کم تصور کردے نیں۔ اک لکھاری دی خاص خوبی ہوندی اے۔ اوہ اپنی لکھت نوں کیویں دلچسپ بناؤندا اے۔ ایس
خاکے نوں پڑھدے ہونیاں اندازہ ہوا اے کہ کیویں لکھاری نے ٹچر بازی توں کم لیا اے۔ ”ساندل بارداجن“ مرزا حامد بیگ ہوراں دا خاکہ اے۔ اوہناں دی
شخصیت دے ہر پہلو نوں اکھل کے پیش کیتا اے۔ ایس خاکے وچ بہتا طنز وکھائی دیندا اے۔ جیہڑا غلام حسین ساجد ہوریں مرزا بیگ دی شخصیت نوں
اُلکدے ہوئے طنز دے تیر چلاؤندے وکھائی دیندے نیں:

”خبرے مرزے نے کدی عشق وی کیتا اے کہ نہیں؟ جے کیتا وی اے تاں مینوں پک اے اوہ توڑنہ
چڑھیا ہوسی کیوں جے مرزا عورت دی عزت کرای نہیں سکدا تے عورت دی عزت کرن دی عادت نہ ہوئے
تاں اوہ خون وچ کیویں رل مل سکدی اے۔“ (۲۵)

لکھاری نے مرزا ہوراں دا مہاندرا لکھدیا ہونیاں تلخ تے طنزیہ رویا اختیار کیتا اے۔ ”یار بروچل“ خاکے وچ لکھاری میں اپنے بائی ودھے پُرانے یار
دا مہاندرا اُلکیا اے۔ جہناں دا ناں ناصر بلوچ اے۔ ایس خاکے وچ طنز و مزاح دی گل کیتی جاوے دواں دیاں ونگلیاں ودھیر وکھائی دیندیاں نیں۔ پہلی واری
جدوں غلام حسین ہوراں دی ملاقات ہوئی۔ ہاسٹل وچ ہونے والے مشاعرے دے دوران ملے۔ سارے شاعر ہاسٹل وچ پڑھن آن والے طالب علم سن
سارے آپس وچ ٹھٹھے مچول کر رہے سن۔ غلام حسین ہوراں اوہناں دا مہاندرا بڑے مضحکہ خیز تے من کچھویں انداز نال اُلکیا اے:
”مشاعرہ گرم تھیا تاں ہوسٹل دے میس (Mess) ولوں ہک گورے چٹے رنگ دا لے لے گھٹکھریالے
والاں، نوکدار بھریاں پر کچھ کچھ سواہ رنگیاں مچھاں تے ککھے تک والا ہک دیہہ بائی ورھیاں دا ڈھلا جیہا
چھو کر سرنیواں کیتی نکلیا تے پوڑیاں چڑھن پاروں مشاعرے دے پڑکولوں بھوں کے برتن لگاتاں اچن چیتی
سینئر شاعراں وچوں کسے دی نظر اوہدے تے جا پئی تے جیویں مشاعرے وچ کوئی بھوئیں امب جیہا آ گیا۔

او یار! لوٹا

او یار! چوہا

نہیں یرا! گا بلو۔“ (۲۶)

لکھاری نے ایس مشاعرے وچ ہون والی گل گھت نوں مزاح دا درجہ دتا اے۔ ایس تھاویں طنز دی ورتوں وی کیتی گئی اے تے مزاح دی وی۔
مزاح دی چاشنی نال ایس خاکے نوں مضحکہ خیز بنایا اے۔ لکھاری نے طنزیہ مزاح، لطیف مزاح تے مزاحیہ کردار نوں دتارے وچ لیاؤندا اے۔ ”مہاندرا

ڈبکنس“ سید انیس شاہ جیلانی ہورواں دے خاکیاں دا مجموعہ اے، جو ۱۹۹۰ء وچ جھوک پرنٹر ملتان توں چھاپے چڑھیا۔ ایس کتاب دے کل ۱۳ خاکے نیں۔ سارے خاکے سرانجی زبان وچ نیں۔ طنز و مزاح دے حوالے نال گل کرینے۔ طنز نے مزاح دیاں ونگیاں اپنیاں خاکیاں وچ موجود نیں۔ پہلاں خاکہ ”ملک غلام محمد گورنر جنرل“ دی شخصیت تے اے۔ جہناں نوں سید انیس ہورواں ہر کچھوں بیان کیتا اے۔ جنہاں نوں سرانجی وچ ”غلامند“ کہیا جاندا سی۔ لکھاری نیں بڑے نملے انداز وچ طنزیہ تے مزاحیہ پکھاں نوں ایس مہاندرے وچ ورتیا اے۔ غلام محمد دے مزاح وچ مزاح تے عیاشی سی۔ سید انیس جلالی ہوریں لکھدے نیں: ”اساڈی سرانجی ارج غلام محمد کوں گلامند اکھیندن ڈاڈھا ٹھاہ ہووے تاں غلاموں، غلاموں رتیں داشونقین ہا، دیسی نان ولیتی مال تے غزادہ بیسن پچھاڑی دا۔“

لکھاری نے غلام محمد ہورواں دی زندگی دے سارے پکھاں نوں کھول کے بیان کیتا اے۔ ایس خاکے وچ لکھاری نے سماج دے کج رویاں تے ڈاڈھا طنز کیتا اے۔ مہاندرہ ”ظامی“ وچ انیس جلالی ہورواں نیں ظامی (قاسم جلالی) ہورواں دا خاکہ بیان کیتا اے۔ اوہناں دی سرانجی زبان نال عقیدت نوں بڑے سوہنے انداز نال بیان کیتا اے۔ ظامی ہورواں نوں جتھے سرانجی زبان چنگی لگدی سی پر اردو نال جیویں کوئی چڑھ سی۔ لکھاری نال اوہناں دی زبان بارے ہون والی گل گھت نوں بڑے طنزیہ تے مزاحیہ انداز نال لکھیا اے۔ سید انیس جلالی ہوریں لکھدے نیں:

”چچیدا آپچیدا مندھرا جہا، شلوار قمیض، کوٹ، جنامی ٹوپی پاتل بک پڑھرا آتے کنیں آن بیٹھا، نمانا آلاون، ہوڑے ہوڑے مٹھرے بول بیٹھارے۔ میں ظامی آں سرانجی دائرہ ہایا، اسان پیو پڑ اڑدو دے مٹھل، اے بلاکتھوں آئی۔ جل توں جلال توں، کوئی ٹھگ باز دلین دانان ہووے۔“ (۲۷)

لکھاری نے ایس تھادیں ”طنزیہ مزاح“ تے معنیک مزاح دیاں قسماں نوں ورتارے وچ لیاؤند اے۔ ایہی اک لکھاری دی اچھپتا ہوندی اے۔ سید انیس شاہ جیلانی سرانجی وسیب دے اچھے لکھاری تے ادیب نیں۔ ایس دا پتا سانوں اوہناں دی ایس کتاب توں چلدا اے کہ اوہناں خالص سرانجی ورتی اے۔ خاکہ ”دلچسپ“ وچ صوفی فیض محمد ہورواں دا خاکہ بیان کیتا گیا اے۔ اوہ وی سرانجی زبان دے بڑے سوہنے لکھاری سن۔ سرانجی زبان دی خدمت ودھیر کیتی۔ اوہناں دے کلام وچ وی مزاح دیاں بھرپور ونگیاں وکھائی دیندیاں نیں جس نوں پڑھ کے قاری ہسن تے مجبور ہو جاندا اے۔ طنز تے مزاح اوہناں دی مزاحیہ شاعری وچ کٹ کٹ کے بھریا ہویا اے۔ سید انیس جلالی ہوریں لکھدے نیں:

”ہن میں ڈھیر تگیا ڈتتی اُجاڑ ڈڈھا میں توں نیں تھیندی پوری وح بے کوں تاڑ ڈڈھا کوئی پیروں ننگے
رُن کوئی گاڈیاں تے سوارن شہر وی بھریے سارے، چلتاں وی کئی ہزارن۔“ (۲۸)

ایس تھادیں لکھاری غریب لوکای دی استحصال تے طنز کردے نیں۔ ایہہ طنز خاص کر اوہناں لوکاں تے کیتا گیا اے جہناں وچ احساس نہیں اے۔ جیکر ایس مزاح دی گل کرینے مزاح دیاں ونگیاں وی اوہناں مہاندریاں وچ وکھرے وکھرے سماجی پکھاں وچ وکھائی دیندیاں نیں۔ اک چنگا نثر نگار اپنی طبیعت، اسلوب، علم مزاج نوں لے کے نثر وچ نویاں نویاں خوبیاں پیدا کردا اے۔ لکھاری اپنا مزاج جے طنزیہ یاں مزاحیہ نہ ہووے اوہ لکھت نوں دلچسپ نہیں بنا سکدا۔ سید انیس جلالی ہورواں دے اسلوب وچ طنز دی ترکھویں نگاہ تے مزاح دی چاشنی اوہناں مہاندریاں وچ وکھائی دیندی اے۔ اوہ اک اُچ پدھر دے لکھاری تے ادیب نیں۔

”کھ مورتاں“ سلطان کھاروی ہورواں دی خاکیاں دی کتاب اے۔ ایہہ کتاب بابا فرید بک فاؤنڈیشن لاہور توں ۲۰۱۷ء وچ چھاپے چڑھی۔ ایس کتاب وچ ۳۵ خاکے نیں۔ ایہہ خاکے کچھ تے ادیب شاعراں تے نیں کچھ اپنے پنڈکھارا و سنیکاں دے نیں۔ اوہناں بڑا سادہ تے سوہنا اسلوب ورتیا اے۔ خوش طبعی، طنز تے مزاح اوہناں دے خاکیاں دی خوبی اے۔ اوہناں ”ہوشیار پوریا“ خاکہ حسین شاد ہورواں لئی لکھیا۔ آپ وچ بہہ کے گل گھت دے دوران اک دوہے نال مزاح نال پیش آؤنا۔ حسین شاد ہورواں دی خوبی سی۔ اوہناں دی شخصیت دی سب توں اعلیٰ خوبی اوہناں دا اخلاق، میل جول، جڑت تے اعلیٰ ظرفی اے۔ جدوں اوہ لوکاں نوں ملدے بھادیں اوہ نکا بندہ ہوندا، بھادیں بہت وڈا اوہ سبھ نال اپنا ساؤ بہت چنگا رکھدے۔ سلطان کھاروی ہوریں لکھدے نیں:

”ریڈیو دے پرانے سنگی ساتھی اوہناں دی بڑی آدر کردے تے اوہ وی مین گیٹ توں سدھا کنٹین نوں جا کے
اوتھے بیٹھے ہوئے ماڑے بڑیاں نوں چاء پیا کے اپنے پروڈیوسر نوں ملدے۔ پروگرام وچ گپ شپ ہاسا
ٹھٹھاتے گیت سنگیت دے تیج ویلا گزار جھڈ دے۔“ (۲۹)

ابیں تھوڑی لکھاری حسین شاد ہوراں دے اخلاق دی شکستگی اپنے سوہنے اسلوب راہیں بیان کردے نیں۔ اوہناں دی شخصیت وچ لطیف مزاح تے مضحک مزاح دے کچھ نظر آؤندے نیں۔ پاکستانی پنجابی خاکیاں نوں زمانی ترتیب دے لحاظ نال ۱۹۴۷ء توں ۲۰۲۰ء تیکر ڈسکس کیتا گیا اے۔ ایہناں خاکیاں وچ لکھاریاں نے ہر شخصیت دا خاکہ بڑے نکلے انداز وچ بیان کیتا اے۔ اک اک کچھ نوں بڑی ڈونگھائی تے پرکھ نال بیان کیتا اے۔ طنز تے مزاح خاکہ نگاری دے دو وڈے انگ نیں۔ ہر خاکے وچ وکھرے وکھرے موضوعاں وچ طنز تے مزاح دیاں ونگیاں لہدیاں نیں۔ ایہناں خاکیاں وچ مزاح تے شکستگی دا رنگ کافی گوڑھا اے۔ پنجاب دی ثقافت دے سارے کھلاں تے طنزیہ تے مزاحیہ انداز وچ چائن پایا اے۔ طنز تے مزاح دیاں ساریاں ونگیاں، رمز، ہجو، دشنام، واسوخت، ظرافت، موازنہ، نقاد، مبالغہ، نغز، برجستگی، بذلہ سنجی، تمسخر، تحریف، طنزیہ مزاح، مضحک مزاح، لطیف مزاح ایہناں خاکیاں وچ بھروں طریقے نال موجود نیں۔ ایہناں لکھاری وچ ارشد میر جہناں دی کتاب ”چوہنہرا“ وچ اوہناں دے کچھ خاکے دی موجود نیں۔ رفیق ڈوگر کالے فرشتے غلام حسین ساجد ہوراں دی کتاب ”مہاندے“ تے سید انیس شاہ جیلانی ہوراں دی ”مہاندرا ڈھیکنس تے سلطان کھاروی دی ”ککھ مورتاں“ نیں۔ اسیں ایہہ گل آکھ سکے آں پاکستانی پنجابی خاکہ نگاری وچ باقی نثری صنفاں دی طرح ودھیر کم تے نہیں ہويا پر جتاں وی کم خاکہ نگاری وچ ہويا اے اوہدے اندر طنز و مزاح دیاں ونگیاں بھروں انداز نال موجود نیں۔

حوالے

- ۱۔ محمد قاسم متین، پنجابی ادب وچ شخصی خاکہ نگاری دی روایت، حقیقی مقالہ برائے، ایم فل، شعبہ پنجابی، اورینٹل کالج، جامعہ پنجاب، لاہور: ۲۰۱۹ء، ص ۱
- ۲۔ صابرہ سعید، ڈاکٹر، مرتب؛ اردو ادب میں خاکہ نگاری، علی گڑھ: ایجوکیشن بک ہاؤس، ۲۰۰۹ء، ص ۱۲۸-۱۲۷
- ۳۔ محمد قاسم متین، پنجابی ادب وچ شخصی خاکہ نگاری دی روایت، حقیقی مقالہ برائے، ایم فل، شعبہ پنجابی، اورینٹل کالج، جامعہ پنجاب، لاہور: ۲۰۱۹ء، ص ۱
- ۴۔ گورچن سنگھ مہاندرا، انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچون پنجابی حصہ، لاہور: سانجھ ۲۰۰۶ء، ص ۳۳۰
- ۵۔ نبیلہ رحمن، ڈاکٹر، کھوج، چھ ماہی، لاہور: یونیورسٹی اورینٹل کالج، ۲۰۱۷ء، ص ۱۱۷
- ۶۔ انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، اسلام آباد: پنجابی ادب دا ارتقا اکادمی ادبیات، ۱۹۹۰ء، ص ۳۷۳
- ۷۔ ارشد میر، چوہنہرا، لاہور: مکتبہ جدید پریس، ۱۹۷۵ء، ص ۱۷۹
- ۸۔ ایضاً، ص ۱۸۰
- ۹۔ انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، اسلام آباد: پنجابی ادب دا ارتقا اکادمی ادبیات، ۱۹۹۰ء، ص ۳۷۶
- ۱۰۔ رفیق ڈوگر، کالے فرشتے، لاہور: سگ میل پبلی کیشنز، ۱۹۸۷ء، ص ۹
- ۱۱۔ ایضاً، ص ۱۵
- ۱۲۔ ایضاً، ص ۱۵
- ۱۳۔ ایضاً، ص ۲۷
- ۱۴۔ ایضاً، ص ۳۰
- ۱۵۔ ایضاً، ص ۵۷
- ۱۶۔ ایضاً، ص ۵۸
- ۱۷۔ ایضاً، ص ۷۸
- ۱۸۔ ایضاً، ص ۱۴۳
- ۱۹۔ غلام حسین ساجد، مہاندے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۹۷ء، ص ۲۸
- ۲۰۔ ایضاً، ص ۲۹
- ۲۱۔ ایضاً، ص ۳۴
- ۲۲۔ ایضاً، ص ۴۳
- ۲۳۔ ایضاً، ص ۷۵-۷۶
- ۲۴۔ ایضاً، ص ۹۱
- ۲۵۔ ایضاً، ص ۱۱۴
- ۲۶۔ ملک غلام محمد، مہاندرا ڈھیکنس، ملتان: جھوک پرنٹرز، ۱۹۹۰ء، ص ۱۵
- ۲۷۔ ایضاً، ص ۹۷
- ۲۸۔ ایضاً، ص ۶۱
- ۲۹۔ سلطان کھاروی، ککھ مورتاں، لاہور: فریڈ بک فاؤنڈیشن، ۲۰۱۷ء، ص ۲۹